

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТЬ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ У СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Найболючішою проблемою організованого українського іолітикуму впродовж усієї історії його розвитку була і залишається внутрішня роз'єднаність, неузгодженість позицій. Саме це стало причиною втрати власної державності в період Козаччини, національно-демократичної революції першої чверті XX ст., національно-визвольної боротьби середини минулого століття. Боротьба за лідерство в сучасній партійній системі України, знову ж таки, набула перманентного характеру. Така ситуація характерна як для партій лівого спрямування, так і дня правих, що є свідченням незавершеності структуризації української політичної системи.

Якщо в мирний період історичного розвитку політичне, соціальне, економічне протистояння в суспільстві вирішується, як правило, еволюційним шляхом, то *в* кризовий воно неймовірно *загострюється*. Класичним прикладом цього слугує внутрішньополітичний конфлікт, що мав місце в середовищі українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни.

Дана проблема досі не стала предметом дослідження сучасних вчених-істориків і політологів. Окремі її аспекти розглядаються в контексті дослідження проблем українсько-польського протистояння; українського національного руху Опору в період Другої світової війни; національно-визвольного руху в Україні тощо [1].

Зважаючи на обсяг публікації, ми не можемо розкрити суті даного

питання в повному обсязі. Тому зупинимося на аналізі таких його аспектів, як: ставлення обох Організацій Українських Націоналістів до ідеї умасовлення повстанського руху, створення українських збройних формацій, зміні тактики боротьби на переломі 1943-1944 рр. Головне наше завдання показати внутрішньополітичний конфлікт у націоналістичному середовищі стосовно позицій тогочасного сприйняття його пересічним українцем.

Протистояння обох ОУН у роки німецько-радянської війни значно ослаблювало як націоналістичний рух, зокрема, так і український національно-визвольний, в цілому. 1941-1945 рр. для обох організацій пройшли під знаменами взаємної боротьби за лідерство в українському політичному просторі. Методи, що використовувалися оунівцями, далеко не завжди вирізнялися толерантністю та лояльністю. Не втомлюючись повторювати об'єднавчі гасла, і мельниківці і бандерівці докладали дуже мало зусиль до здійснення реальних кроків назустріч один одному. Як наслідок цього - відсутність монолітного українського національного антиокупаційного руху Опору в роки Другої світової війни.

В історії розвитку стосунків між ОУН(м) та ОУН(б) можна виділити окремі етапи, які характеризуються або ознаками певного зближення, або, навпаки, загостренням (аж до взаємного винищення) стосунків. Одним із таких "важких" періодів можна виділити 1943 - початок 1944 рр.

1943 р. на теренах північно-західної України відбулася ціла низка подій, що прямо чи опосередковано вплинули на діяльність обох ОУН. Так, весною-влітку того ж року в українському національно-визвольному русі на Волині спостерігався процес перегруповання сил. Результатом його стало створення з ініціативи ОУН(б) Української Повстанської Армії. Певною детермінантою зміни зовнішньо- внутрішньополітичних орієнтацій мельниківської та бандерівської Організацій виступили події збройного українсько-польського протистояння. І, врешті-решт, черговим каменем спотикання стало розв'язання питання про тактику подальшої боротьби у зв'язку з реальною можливістю повернення радянської влади в Україну.

Як відомо, впродовж 1942 - початок 1943 рр. на українських північно-західних землях діяло чотири основні національні збройні формування: загони ОУН(м), Поліська Січ - УПА от. Т. Бульби-Боровця, загони ОУН(б) та Фронт Української Революції В. Яворенка [2]. У результаті активних і доволі рішучих дій бандерівська ОУН перебирає на себе роль домінанти в українському національному русі на Волині.

Офіційна позиція ОУН(б) на теоретичному рівні знайшла своє відображення в численних листівках-зверненнях до населення краю, публікаціях у партійних пресових виданнях, матеріалах Ш Надзвичайного Збору ОУН. Яскравим прикладом практичного втілення її в життя стало роззброєння відділів ОУН(м) на Кременеччині та Володимирщині, а також "головного

відділу" отамана Т. Бульби-Боровця. Певною мірою така поведінка ОУН(б) була *виправданою, адже* сприяла згуртуванню всіх національно-визвольних сил в єдине ціле. Але, з другого боку, вона вносила сум'яття, дезорієнтацію в середовище пересічних українців. Сучасники тих подій у своїх спогадах наголошують, що "зразу, коли організований був цей їхній табір бандерівський (табір Крука в Антонівецькому лісі на Кременеччині. -*Авт.*), жили мирно, спокійно, добре. Разом ходили, помагали один одному. Тіко куди не ходили, помагали, а пізніше вони почали багато дещо, багато дечого лишнього. Почали нарікати, що для населення мельниківці - це пани, то не наші, то від німців і то ще щось. І то вже пішла розруха. І, значить, вже одні на других, навіть друзі, як ото разом були хлопці, разом вчилися..." [3]. Населення не розуміло причин розколу, суті глибинних процесів, які спричинили дистанціювання один від одного, ще донедавна, друзів і соратників по боротьбі.

Слушною, на нашу думку, є теза А. Кентія про те, що в середині 1943 р. "бойові формування ПУН А. Мельника і Т. Бульби-Боровця... фактично втрачали свої позиції у визвольному русі, відходили від активних форм боротьби за незалежну Україну" [4]. ОУН(б) зуміли використати цю ситуацію, активно залучаючи на свою сторону місцеве населення: як своїх прихильників, так і колишніх учасників "Поліської Січі" - УПА та збройних формувань ОУН(м).

З метою самозахисту мельниківці та бульбівські організації розгорнули широку антибандерівську пропаганду. "Націоналісти, - говорилося в одній із мельниківських летючок, - женіть геть від себе волинських політичних вожаків і самозванців, які прикриваючись ім'ям Бандери, коштом тисячів українських невинних жертв задовольняють свої отаманські інстинкти. Вони з наганом в руках вимагають від вас карності і послуху для себе, а чи карні вони своєму проводові, і чи взагалі вони мають якихось зверхників - ні. Вони сліпе зняряддя в руках більшовиків....

Українські партизани, стріляйте тих більшовицьких вожаків в масці бандерівців. Кидайте інтернаціональну так звану УПА, яка вже розложена більшовиками" [5]. Автори листівок сподівалися, якщо не відвоювати втрачені позиції, то хоча б зупинити процес формування повстанської армії, ініційований ОУН(б).

Якщо бандерівці своєю головною тактичною лінією визначили збройну революційну боротьбу, то мельниківці постійно виступали проти надання українському національно-визвольному рухові масового характеру. Вони наполягали на визнанні того, що "масовий політичний зрив сьогодні, це наше ослаблення і зменшення виглядів на здобуття власної держави та водночас скріплення позицій наших ворогів. Ані Галичина, ані Східні Українські землі не пішли на цю провокацію. Те, що робиться на Волині, це не є жодна

До питання про суть внутрішньополітичного конфлікту у середовищі українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни

революція. Це бунт, викликаний більшовиками і поляками" [6]. Зауважимо, що прихильниками такої думки були й рядові члени Організації. На думку уже згаданого нами колишнього повстанця "Цвяха", "спеціально робилося все по вказівках Москви: і те роззброєння страшне, щоб розбрат робити, один на другого щоб. А де, каже, двоє б'ється, третій користь має з того. Отак воно й було" [7].

Посилення боротьби за першість між бандерівцями та мельниківцями не залишилося поза увагою радянської сторони. Починаючи від літа } 943 р. у спецповідомленнях червоних партизанів міститься інформація про внутрішньополітичний конфлікт у середовищі українського націоналістичного табору. Зокрема, у спецповідомленні УШПР від 14.06.1943 р. читаємо: "У таборі ОУН ведеться постійна боротьба між прихильниками Бандери і Мельника на фунті розбіжностей програмного характеру... У зв'язку з цим в середовищі українських націоналістів часто відбуваються збройні сутички між прихильниками Мельника і Бандери. Деякі українські націоналістичні загони порвали з німцями і пішли в ліси, після чого почали вести боротьбу як проти німців, так і проти радянських партизан" [8]. Радянська сторона причину міжпартійного конфлікту вбачала в тому, що, по-перше, вожді обох ОУН (С. Бандера та А. Мельник) не могли домовитися про лідерство в національно-визвольному русі, по-друге, - вирішити проблему доцільності залучення до боротьби за незалежну самостійну Українську державу союзників в особі Німеччини. "Мельниківці також ставлять своєю метою створення "самостійної України", проте, на відміну від бандерівців, вважають єдино можливим здійснення цього завдання під егідою німців і відкрито орієнтуються на допомогу фашистської Німеччини", - говориться в одному з радянських документів. І далі: "Бандерівці і мельниківці - це ворогуючі між собою групи, які вважають один одного "розкольниками" і "зрадниками" українського народу. Але по суті ті й інші однаково ведуть активну підливну діяльність проти радянської влади" [9].

До проблеми внутрішніх конфліктів в українському національно-визвольному русі зверталися також тогочасні аналітики від обох ОУН. Зокрема, представники від бандерівської сторони акцентували увагу на причинах як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Внутрішньополітичні класифікували так:

- 1) орієнтація окремої інтелігентської верстви на чужі сили;
- 2) відсутність державницьких традицій в українському суспільстві;
- 3) брак єдиного фронту українського самостійництва поза українськими землями (в еміграції);
- 4) штучний поділ українців на "східняків" і "західняків".

Перша причина була названа найголовнішою "перешкодою, що гальмує національно-визвольну боротьбу українського народу". На думку автора

статті "До питання внутрішніх перешкод української національно-визвольної боротьби" П. Думи: "Брак віри у власні сили, безперспективність національно-визвольної боротьби, а разом з тим глибоко вкорінена імпотенція волі — це і є симптомами політичної хвороби, що все таки має пристановище в українському середовищі, і то не лише в бувших під московських займанщинах, але і західних та еміграційних скупченнях.... Для тих, хто йдуть власним визвольним шляхом, ці люди мають лише згідливу назву "мрійників", "фантастів", "лицарів абсурду", собі голосно присвоюючи прикмету "реальних політиків" [10]. Не важко зрозуміти, що головною "опортуністичною силою" бандерівці вважали своїх політичних опонентів - ОУЩм).

Провідниками обох напрямів націоналістичного руху по-різному також бачилися методи і форми боротьби України за незалежність. Така різниця в поглядах і стала принциповим каменем спотикання в їхніх подальших взаєминах. Якщо мельниківці вважали безперспективним та авантюрним розгортання збройного опору одночасно на два фронти - протинімецькому й протирадянському, то бандерівці, від другої половини 1943 р., голосно декларують свою готовність до такої боротьби. ОУН(м) оцінку власної політичної позиції висловлювала в численних публікаціях як пропагандистського, так і аналітичного характеру. Так, у часописі "Сурма" за серпень 1943 р. опубліковано статтю невідомого автора під доволі виразною назвою "Революційна політика чи політичний авантюризм". У ній організаторів УПА звинувачують у "аматорстві" й піддають критиці за "безглуздий зрив людей до найгостріших форм боротьби, коли це не на часі, коли загальне, а особливо українське положення вимагає чогось іншого". На переконання автора публікації, навіть наймасовіший та організований збройний опір не може закінчитися досягненням поставленої мети, зважаючи: "1) на поставу і стан організованої сили українського населення; 2) військово-політичне положення та часовий брак пригожих умов для національної революції; 3) врешті існуючу суспільну силу протиукраїнських чинників" [11]. Мельниківці послідовно виступали проти розгортання масового збройного руху, тому що небезпідставно вважали, що політично організоване українство не має достатньо сил, аби стати на двобій з Радянським Союзом.

Від самого початку війни ОУН(м) намагалася поширити свій вплив на східноукраїнські землі. З цією метою під безпосереднім керівництвом її лідерів уже в жовтні 1941р. було створено Всеукраїнську національну раду Києва та Львова (1941 р.). Водночас піддавалася нищівній критиці спроба представників ОУН(б) проголосити у Львові відновлення незалежної Української держави (Акт 30 червня 1941 р.). "Умови для поважної постанови державно-політичної акції не було. їхнє проголошення самостійності було агіткою і методом самопопуляризування самих себе", - говорилося в одній із листівок у 1943 р. [12] Лідери ОУН(м), переважно в еміграції, впродовж

усіх років фашистської окупації не підтримували ініціативи представників місцевих організацій на Волині щодо розгортання збройного антиокупаційного руху Опору, не бажаючи загострювати тут і так складну політичну ситуацію. "ОУН під проводом А. Мельника мали надії на більші можливості для пробудження і підготовки українства по всій Україні, і особливо - на сході, щоб, сприяючи росту національної свідомості, підготувати кадри, сили, умови для перебрання влади в свої руки. Досвід 1941 - 1942 рр. давав для цього певні підстави" [13].

Керівництво ОУН(б), розгорнувши в 1943 р. масовий збройний рух опору на західноукраїнських теренах, сподівалося на підтримку його з боку населення всіх українських земель. Тобто вони рухались у напрямку - від окремого до загального. Мельниківці ж, як видно з публікацій датованих початком 1944 р., теж визнавали можливість того, що "українську державу можна здобути *шляхом збройного зриву...* Проте, коли *справа дійде до боротьби*, то вона мусить відбуватися на всіх українських землях водночас, щоб не дати ворогові можливостей зліквідувати зрив, кинувши на нього переважаючі сили" [14]. Вони вважали небезпечно шкідливою ідею завоювання та закладання державних основ незалежності України "знизу-вверх". Тобто, спочатку розбудова й поширення впливу українських національних органів влади в межах локальних територій, окремих місцевостей, а вже потім - встановлення контролю над усією Україною. Суть мельниківської тактики боротьби зводилася до необхідності підготовки та проведення загальнонаціонального "революційного зриву", результатом якого має стати захоплення і поширення української національної влади в напрямку "зверху-вниз", із Центру - до регіонів.

У 1943 - на початку 1944 р. обидві ОУН провели доволі представницькі форуми. ОУН під керівництвом С. Бандери - III Надзвичайний Великий Збір. ОУН під керівництвом А. Мельника - дві Конференції, на яких було підведено підсумки діяльності Організації за минулі воєнні роки й окреслено перспективи розвитку на подальший час. Аналіз прийнятих на зібраннях документів, цікавий нам щодо бачення лідерами обох Організацій спільних позицій і розбіжностей у поглядах на тогочасні події міжнародного та внутріполітичного життя.

Однією з найбільш дискусійних тез, прийнятих учасниками мельниківського форуму, можна вважати наступну: **"ОУН на землях всієї України була протягом останніх 3-х років єдиною українською політичною революційною організацією** (виділ. -*Авт.*), яка висувала і виросувала провідну верству ОУН, невтомно мобілізувала український революційно-державницький потенціал, творила українську силу, планово підготовлюючи її до моменту вибуху. В той же час інші українські політичні угруповання або використовували український силовий потенціал, або зуживали в безглуздіх

акціях... Тому єдиною революційною силою, що ставила українську революцію в реальну державницьку площину, була і зостається ОУН" [15]. Категоричність змісту даного твердження не викликає здивування. Таку лексику використовували обидва опоненти з середовища українського націоналістичного руху. Для прикладу, в Постановах III Надзвичайного Великого Збору ОУН СД читаємо: **"Організація Українських Націоналістів є самотнім, вповні незалежним самостійницьким керівником революційно-визвольної боротьби** (виділ. - *Авт.*) українського народу за Українську самостійну Соборну Державу" [16]. Виділені автором фрагменти цитат, є красномовним підтвердженням того, що кожна з Організацій прагнула залишити за собою право бути першою в українському національно-визвольному русі.

Міжпартійна боротьба за першість на зламі 1943-1944 років вийшла за рамки теоретичних полемік у середовищі партійної еліти. Вона перемістилася на рівень низових ланок. Вище ми вже згадували про кампанію роззброєння бандерівцями мельниківських і бульбівських загонів. Але якщо розглядати цю подію не з позицій військової тактики, а через призму бачення та сприйняття її пересічними українцями, безпосередніми учасниками тих подій, то стає зрозумілим весь трагізм тогочасної ситуації. Сусіди, близькі родичі ставали запеклими ворогами, готовими в будь-яку хвилину кинутися зі зброєю один на одного. Члени обох Організацій не шкодували зневажливих прізвиськ, аби принизити гідність колишнього товариша чи односельчанина. Бандерівці називали "всіх мельниківців зрадниками, німецькими вислужниками, бандитами і всім іншим, що лізло на язик". Ті ж, у свою чергу, "їх всіх однаково трактували: рубанцями, стьопками, путівцями, душільниками і т.д." [16]

Значною мірою така нетерпимість один до одного створювалася штучно. Вірніше, провокувалась офіційною позицією верхівки обох Організацій. Найвище керівництво ОУН(м) та ОУН(б) не могло дійти спільної згоди щодо вироблення єдиної тактики боротьби, що й призвело до розколу в українському національно-визвольному русі. Гіркота і біль відчувається в словах колишнього члена націоналістичного підпілля Д. Харчука, який наголошує, що ніколи не ділив учасників повстанського руху на "наших" і "не наших". "Я не воював за Бандеру, я не воював за Мельника", - стверджує він. "Я воював за Україну. І я завжди те підкреслював, я завжди був проти. Я можу розказати як виступив, коли приїхав Славко, і вони повторювали: "бандерівці, бандерівці". Я пішов до того депутата і сказав: "Скільки можна слухати? То ж на користь ворогам. Виходить, ми воювали за особистість. Це якраз на руку ворогам, що ми не за Україну воювали. Ми воювали за Бандеру чи за Мельника. Я таких висловів противник. Іноді я не хочу слухати те: "Ми бандерівці. Ми вступили в УПА, і ми бандерівці". Я не бандерівець і не мельниківець. Я ішов воювати за Україну. Я віддав здоров'я. Я готовий був

віддати життя, я віддав родину, я все серце віддав. Я був готовий віддати і життя, но Бог мене сохранив. І ниньки слухати таке - ми бандерівці, ми мельниківці - то встид і ганьба. Ми є українці. Ми воювали за свою батьківщину, за свою землю, а не за Бандеру чи Мельника" [17]. На жаль, лідери обох ОУН не бажали прислухатися до думки своїх рядових членів. Боротьба за досягнення стратегічної мети, на їхнє переконання, виправдовувала засоби її досягнення, навіть якщо вони були не зовсім етичними.

Проведені відділами УПА влітку 1943 р. акції з роззброєння мельниківських і бульбівських загонів спонукали останніх до перегляду своїх політичних і військових позицій та пошуку нових форм боротьби. Єдиним не роззброєним відділом ОУН(м) залишався невеликий (біля 150 чоловік) загін, що перебував на Волині, поблизу Луцька. Восени 1943 р. керівництво Відділу, в особі Михайла Солтиса (псевдо "Черкас") і Михайла Каракоця-Вовка ініціювало переговори з німцями, основними темами яких були: допомога у створенні української збройної формації, "терор німецько-польської поліції проти українського населення та справа звільнення всіх українських політичних в'язнів" [18]. Ми далекі від думки, що німці погодилися допомогти українцям винятково з альтруїстських спонукань. Не маючи змоги самостійно контролювати волинський регіон, тотально опанований радянським партизанським та українським повстанським рухами (УПА), вони сподівались на підтримку тієї частини українців, яка виявляла до них певну лояльність. Результатом цих переговорів стало створення в грудні 1943 р. Українського Легіону Самооборони (УЛС). Керівництво Легіону, "беручи до уваги події на фронті,... однозгідно прийшло до висновку, що краще буде вийти на поверхню і діяти відкрито, щоб не викликати страху для мирного населення", виступивши тим самим проти використання партизанських методів боротьби [19]. Основним об'єктом нападів Легіону були радянські партизанські загони, а також (опосередковано) польські колонії. У зв'язку з наступом червоної армії УЛС згодом залишив українську територію і разом з німцями відступив у Польщу.

Таким чином, тоді, коли лідери ОУН(б) та керівництво Української Повстанської Армії задекларували перехід від, так званої, "оборонної" до "зачіпної" тактики боротьби та збільшення чисельності українського руху Опору, Організація Українських Націоналістів під керівництвом А. Мельника зайняла цілком протилежну позицію. Її Провід ставив бандерівцям у вину "жахливі втрати в людях та в народному майні, що їх завдала УПА українським масам на Волині, повну деконспірацію революційних кадрів перед наступаючими більшовиками, глибоке розчарування та депресію серед волинського населення, втрату міст і ніяких позитивів" [20].

Зміна військово-політичної ситуації на німецько-радянському фронті спонукала націоналістичне керівництво до Переосмислення створеної си-

туації. Населення краю перебувало в стані невизначеності. "При своїх міркуваннях маса не вірить, щоби більшовики зайняли українські землі і вдержалися на них. Числять за якусь силу, що скине червоне ярмо, свідоміші розчисляють на силу поневолених народів, визвольну боротьбу яких очолюватиме український нарід", - писалося в одному з бандерівських звітів за жовтень-листопад 1943 р. [21] Сподівання на якусь міфічну зовнішню силу, яка здобуде українцям власну незалежну державу, не полишали населення краю майже до приходу Червоної армії. На кінець 1943 р. вже чітко прослідковується еволюціонування позицій ОУН(б) в цьому питанні - від орієнтацій на зовнішню допомогу до розуміння необхідності максимально мобілізувати власні сили для національно-визвольної революції.

Організація Українських Націоналістів під керівництвом С. Бандери виступила категорично проти згортання боротьби перед небезпекою повернення радянської влади. Крім того, на відміну від мельниківців, її провідники закликали "з німаками не пустити нікого. З ними можуть тікати тільки їх вислужники, але і їх повинен сам народ, що стільки стерпів від них, покарати на своїй землі своїм судом. Не пустити також далі на захід населення, евакуйованого німцями зі СУЗ, а дати їм тут пристановище і прохарчування" [22]. ОУН(б) готувала свої сили до боротьби з радянською владою, не дослухаючись (як завжди) до думки своїх "політичних колег".

Отже, внутрішньополітичний конфлікт у середовищі українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни детермінував розкол суспільства на дві (як засвідчують факти), непримиренно ворожі частини - мельниківську й бандерівську. Маючи єдину стратегічну мету, їхні погляди розходилися в питанні тактики. ОУН(б) стояла на позиціях збільшення чисельності українського повстанського руху напередодні радянського контрнаступу (1943-1944 рр.) та створення єдиної збройної формації у вигляді УПА. ОУН(м) вважала утопічною ідею розгортання масового збройного опору радянській владі. Обидві Організації розгорнули активну роботу з дискредитації один одного. Місцеве населення в цілому негативного сприймало таку агітаційно-пропагандистську кампанію. Пересічне громадянство засуджувало братовбивче протистояння. Рядові повстанці не хотіли боротися ні за "Мельника", ні за "Бандеру". Нагнітання атмосфери протистояння всередині націоналістичного руху відштовхувало від нього частину українського загалу, який потенційно був готовим до боротьби за незалежну українську державу, але не за окремих, нехай і дуже авторитетних, особистостей.

- i. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. - К., 2003. - 140 с; КентійА. Українська Повстанська Армія. - 1942-1943 рр. - К., 1999. - 287 с; Русначенко А. Народ збурений: Нац.-

визвольний рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950 рр. -К., 2002. -519с.

2. Див.: Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941 - 1943 рр.). - Тернопіль, 2002. - 142 с
3. Спогади Грицаюка Анатолія Юліановича, члена ОУН(м) з 1942 р. Повстанське псевдо "Цвях", уродженця м. Кременця Тернопільської області // Архів автора.
4. КеутійА. Українська Повстанська Армія. - 1942-1943 рр.-К.,1999.-С.127.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 57, оп. 4, спр. 358.
6. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 358, арк. 27, 28.
7. Спогади Грицаюка Анатолія Юліановича.
8. Літопис УПА. Нова серія. - Т. 4. - К. - Торонто, 2002 - С 79, 80.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 12.
10. Літопис УПА . Т. 24.-Торонто-Львів, 1995-1996.-С.185-187.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі - ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 47, арк. 45.
12. Там само, спр. 76, арк. 23.
13. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980 рр. - К., 1999. - С 166.
14. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 77, арк. 75.
15. Там само, спр. 76, арк. 2.
16. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. - Видання Західних частин ОУН, 1955. - С 118.
17. Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. - Тернопіль, 2001. - С 143-166.
18. Спогади Харчука Дмитра Петровича, уродженця села Борсуки Лановецького району Тернопільської обл., 1927 року нар. Учасник українського підпілля від червня 1942 року // Архів автора.
19. Каракоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського Легіону Самооборони. - Рівне, 2002. - С 110.
20. Там само.
21. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 76, арк. 25.
22. Там само, спр. 134, арк. 57.
23. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 364, арк. 20.